

Goed en slecht geld Gesprekken in een Ghanees dorp

Sjaak van der Geest, Universiteit van Amsterdam

Sika fre mogya (Geld roept bloed)

Zoals de druiven zuur zijn, is het geld slecht. De wortel van alle kwaad, vinden degenen die er tekort van hebben. Maar ook de welgestelden betichten het geld van allerlei boze eigenschappen. Het maakt niet gelukkig, klagen ze, terwijl ze hun bankrekening inspecteren. Het klinkt als een bezwering van hun fragiele geluk en een troost voor degenen die minder hebben: eigenlijk missen ze niets.

Ook antropologen hebben geregeld een treurzang aangeheven op het geld dat relaties kapot maakt en de maatschappij koud. 'The shilling takes the place of the brother', schreef Gutmann reeds in 1935 in een kritiek op de Europese bemoeienis met Afrika:

Money dissolves the organic relations between men, and, where a man would make demands upon his fellow man's physical and personal strength which could be repaid by nothing else than an obligation to a similar service in return, money steps in, and in place of a human being puts a dead medium of exchange, which lets him pay his debt by giving the other man a minimum share of his fortune and enables him to use men's services without thanks or obligations. . . . [W]e see the destruction of the vital interdependence of men, which is alone the source of their spiritual and moral nature – in a word, of their existence as human beings (Gutmann 1935:7).

Bijna een halve eeuw later heeft Hyden het nog steeds over een 'affect economy' (in Tanzania) waarin 'familial and other communal ties provide the basis for organized activity' (Hyden 1980:18). De komst van de moderne geldeconomie zou deze moreel hoogstaande vorm van samenleven weldra ondermijnen. 't Is de schuld van 't kapitaal', zong Leen Jongewaard omstreeks diezelfde tijd in een liedje over een onschuldige goed gebouwde jongeman van het platteland die aan allerlei verlokkingen ten prooi valt. 'Geld is dood', schrijft Leontien Visser (1985:188–89) in een beschouwing over rijstbouw in de Molukken:

Wanneer leden van verwante huishoudens uit het dorp helpen bij het planten en oogsten worden zij beloond met bamboekokers vol gekookte rijst, maar niet met geld. Het zou een belediging zijn een verwant geld te betalen, want geld is 'dood', dat wil zeggen met geld kan men geen uitwisselingrelatie onderhouden in de tijd. Geld en rijst sluiten elkaar conceptueel uit.

Bloch en Parry schetsen de stamboom van het slechte geld van Sint Paulus, via Thomas van Aquino, Marx en Simmel naar de tegenwoordige tijd: 'Money is a satanic force tearing at the very fabric of society' (Bloch & Parry 1989:6). Voor deze auteurs is de slecht-geldgenealogie echter een opstap naar een meer genuanceerde visie op de sociale en culturele betekenissen van geld. Hoe slecht is geld eigenlijk?

Mijnheer Dadee

Juni 2000. Tijdens mijn verblijf in Kwahu-Tafo, een Ghanees dorp, kreeg ik bezoek van een Nederlandse radiojournalist die een rapportage wilde maken over oud worden in Ghana, het onderwerp van mijn onderzoek. We bezochten enkele ouderen en praatten met hen over hun situatie en hun opvattingen. In elk gesprek stond een bepaald thema centraal dat ingeleid werd door een spreekwoord in de lokale taal Twi. Zo bezochten we op een middag *Ɔpanyin*¹ Kwabena Dadee, een rijzige statige man die algemeen beschouwd werd als een succesvolle oudere. Dadee (letterlijk: de 'IJzeren') woont in een mooi, door hemzelf gebouwd, huis met een soort bordes en pilaren. Boven het bordes staat een psalmtekst: 'Als de Heer het huis niet bouwt, bouwen de knechten vergeefs.' Dadee heeft in totaal zeven huizen gebouwd, voor zichzelf, zijn vrouw, zijn kinderen en om te verhuren. Het lag voor de hand dat we het met hem over succes in het leven wilden hebben, over geld dus. Het spreekwoord dat ik gekozen had voor ons gesprek luidde: *Sika frɛ mogya*, wat letterlijk betekent: 'geld roept bloed'. Het spreekwoord was vaak gevallen in mijn gesprekken met ouderen, meestal op een licht cynische toon. Het betekende dan: als je geld hebt, trek je familie aan. *Mogya* (bloed) staat voor bloedverwanten. Degene die het spreekwoord gebruikte bedoelde gewoonlijk dat zijn familieleden hem² weinig bezochten omdat hij arm was. Maar als hij rijk was geweest. . . . Kwabena Dadee was iemand die wèl veel geld en aanloop had. Ik vroeg hem dus uit te leggen wat het spreekwoord betekende en tot mijn verbazing gaf hij er een draai aan die ik nog nooit eerder had gehoord. 'Als je geld wilt verdienen', zei hij en hij balde zijn vuisten, 'kost dat bloed.' Niets gaat vanzelf. Het is alleen door hard werken dat je geld verdient, legde hij uit. 'Je krijgt er blaren en bloed van in je handen', en hij opende zijn vuisten weer.

Veldwerk³

Kwahu-Tafo is een dorp van ruim vijfduizend mensen in het zuiden van Ghana, halverwege Accra en Kumasi. De bewoners noemen zich Kwahu, een subgroep van de Akan, de grootste bevolkingsgroep van Ghana (ongeveer acht miljoen). Vanaf 1994 heb ik in Kwahu-Tafo antropologisch onderzoek gedaan en gesprekken gevoerd met oudere mensen. In het begin ging het over de betekenis van 'oud' en over de zorg die zij ontvingen. Van daar waaierden de onderwerpen alle kanten uit, zoals dat zo vaak gebeurt in antropologisch veldwerk. Een thema dat vaak terugkeerde was 'geld'. Geld bleek belangrijk in twee

opzichten. Ten eerste was het een geliefd gespreksonderwerp, ten tweede speelde het een rol *in* het onderzoek.

Dat men graag over geld praatte, kwam natuurlijk omdat er een gebrek aan was. De mensen in het huis waar ik woonde klaagden over de hoge prijzen van voedsel en andere dagelijkse benodigdheden, of over de kosten van schoolgaande kinderen. Geld, zo werd me duidelijk, was een effectief begrip om op van alles en iedereen commentaar te geven. Als een oudere over de tegenwoordige tijd klaagde, deed hij dat door de prijzen van vroeger met die van nu te vergelijken. Als men zijn bewondering voor iemand uitsprak, bleek dat vaak in zijn geldelijke gewicht te gebeuren. Als iemand ziek werd, werd er over geld gesproken, als er een begrafenis werd gehouden werd het succes ervan in termen van geld uitgedrukt. In kerkdiensten was de collecte een van de hoogtepunten van de liturgie. Toen Dadee mij het verhaal van zijn leven vertelde, hing hij dat op aan de kosten en baten die hij in de loop der jaren had gemaakt.

Highlife muziek, die men overal uit bars, kiosken en huizen hoort, gaat vaak over de problemen van geld. Een populair lied uit de jaren zeventig beschrijft geld als een vreemdeling/bezoeker (ɔhɔhɔ):

Als je geld hebt, hou het goed vast.
Als je er niet goed voor zorgt,
Gaat het weg en komt niet meer terug.
Denk er aan: geld is een vreemdeling
In deze wereld is geld reputatie.
Geld is een vogel.
Als hij wegvliegt, zie je hem niet meer terug.
Geld is een geest,
Als hij je verlaat, raak je in de ellende.

Uitspraken over geld – goed en slecht geld – zijn te lezen op huizen, kiosken en auto's. De spreuk dat geld een vreemdeling is, trof ik aan op een maïsmolen in het dorp. In een kinderboekje beschrijft de hoofdpersoon, een bankbiljet van honderd cedis (nu ongeveer vijf cent), zijn rol in de Ghanese maatschappij als volgt:

We are the centre of all activities in the country. Our absence can cause a lot of problems for many. Sorrow, tears, and even death are bedfellows of those who seek us but find it difficult to find us. We . . . can make the most foolish man in the country a king if he has us in abundance because his words are never challenged. . . .
We make people travel to other places both within and outside. We build beautiful house, hotels, hospitals, school and others for people.
We educate the children of this country and make projections come true (Gyamfuaa-Fofie 1995:12).

Om het geld vertrekt de jonge generatie uit het dorp in de hoop er met geld terug te komen. Vroeger keerde men rond de vijftig voorgoed naar Kwahu-Tafo terug, men bouwde een huis van het verdiende geld en sleet zijn oude dag 'thuis'. Tegenwoordig gebeurt het steeds vaker dat alleen het geld naar huis komt. Succesvolle familieleden laten vanuit Europa, Amerika of Japan een huis bouwen, sturen auto's en andere waardevolle objecten

en financieren grootse begrafenissen. Maar velen die geëmigreerd zijn laten ook niet zich horen omdat zij het ginds 'niet gemaakt' hebben en dus geen geld kunnen sturen.

Geld was niet alleen het gesprek van de dag, het bleek ook een onmisbaar middel het onderzoek zelf. Toen ik de gesprekken met de ouderen begon, adviseerde een van mij steeds na afloop van het gesprek wat geld te geven als blijk van waardering en respect. Ik aarzelde. Ik had dit nooit eerder gedaan. Kleine attenties wel, maar geen geld.

Redenerend vanuit mijn eigen cultuur vreesde ik dat het geven van geld kleinvernederend zou zijn. Ik liet me echter overtuigen en het was duidelijk dat het geallerm minst vernederend was. Het geld werd gewoonlijk openlijk in ontvangst genomen aan de aanwezigen getoond, vaak voorzien van het verzoek mij te komen bedanken. Wanneer de ouderen echter een ongemakkelijke relatie hadden met de andere huishouders werd het geld weggemoffeld. Beide reacties toonden aan dat men het ge waardeerde. Het geld had in die situatie de kwaliteit van een geschenk. Het was mooi.

Goed geld

Geld was een favoriet onderwerp als ik met ouderen over hun leven – verleden, heden, toekomst – sprak, maar een woord dat nog vaker viel was 'respect' (*obuo*). Vaak bleef die beide termen elkaar gedeeltelijk te overlappen.

Respect, in de zin van uiterlijke beleefdheid, kreeg iedereen die oud was misschien, maar dieper respect, dat wil zeggen bewondering en affectie was voorbehouden aan degene die het verdiend hadden, die in hun leven iets gepresteerd hadden waar anderen profiteerden. En bij prestaties dacht men voornamelijk aan geld dat men verdiend en op goede wijze besteed. Daarvoor kwamen vooral twee dingen in aanmerking: onderwijs aan de kinderen en het bouwen van een huis voor de familie. Geld dat op eerlijke wijze verdiend was en zo besteed was mooi geld. Zulk geld trekt familieleden aan. Nadat Kwabena Dadee (D) mij (S) zijn levensverhaal verteld had, kwam het gesprek op deze reciprociteit.

- D. If I had not looked after them well, how would they have been able to care for me?
- S. If they had not gone to the schools where you sent them, would they have been able to look after you this way?
- D. I would have died.
- S. Why would you have died?
- D. I wouldn't have food to eat. I can't weed (work in the farm) either.
- S. Does it mean that there is some happiness in growing old? When you grow old and cannot work, are there certain things which make you happy?
- D. Yes.
- S. Which are they?

- D. Having looked after your children and your children looking after you in your old age.

Het zou overdreven zijn te stellen dat dit principe van reciprociteit niet opgaat als de vader en/ of moeder er niet in geslaagd is genoeg geld te verwerven om de kinderen een goede opleiding te geven. Waar onverdiende armoede de ouders parten heeft gespeeld, kijken de kinderen wel degelijk naar hun inspanningen, maar toch . . . Alleen wie geld had kon zijn kinderen naar een goede school sturen en is nu verzekerd van een onbezorgde oude dag. Immers de kinderen hebben, dankzij hun goede opleiding, nu de middelen om voor hun ouders te zorgen.

Het andere bewijs van succes en goed besteed geld is een huis. Dat onderwerp kwam vaak ter sprake want de ouderen die erin geslaagd waren een huis te bouwen praatten er graag over. Voor hen was het waarschijnlijk het meest 'tastbare' bewijs van een geslaagd leven, al waren ze het er allemaal over eens dat een goede opleiding van de kinderen nóg belangrijker was. Ik bracht dit onderwerp op bij *Okyeame Kwame Opoku*. Opoku, die ten tijde van dit gesprek ongeveer zeventig was, had in zijn leven eerst als kleermaker in een plaats bij Accra gewerkt en was vervolgens begonnen met het verbouwen en verhandelen van cacao in Kwahu-Tafo. In die periode was hij ook *okyeame* geweest, een functie aan het 'hof' van de chieft die veelal als 'linguist' vertaald wordt. Het was zijn taak om in debatten en rechtszaken namens de chieft te spreken. Opoku heeft, vindt hij ook zelf, veel geluk gehad in zijn leven. Zakelijk is het hem voor de wind gegaan. Hij heeft het huis gebouwd waar hij nu woont en heeft in totaal zestien kinderen van drie vrouwen. Hij heeft al zijn kinderen naar school kunnen sturen hoewel hijzelf nooit op school gezeten heeft. Ik (S) vroeg hem (O) waarom men zoveel respect had voor mensen die een huis gebouwd hadden.

- O. It is difficult to put up a building so anyone who manages to build is regarded as a special person among his relatives. The fact that you have given your relatives or children a place to sleep is an honour to the person who put up a house. It is a great honour also if you don't live in someone's house or in the *abusuafe* (family house). Children and a house are the most important things in a person's life. . . . A person's money is in his own possession. *Obi sika wo ne nkoa kotokuo mu* and he can use it as he likes. So it is valuable to him alone. But a building is used by many people, so that is what people value and always demand. . . . If you are rich but you don't possess a building, your money is useless. When you die, we won't say: You left such and such an amount of money, we say: 'He left behind a building.' After your death you will be laid in state in a house. So money is good but a house is the most valuable thing.
- S. Will someone who is in a very responsible position in a big corporation or government service but without a house in his town, have more respect in the eyes and minds of people in his town than an ordinary person who is also without a house?
- O. In the eyes of people he won't be respected. No matter your position outside your home, you will not receive the full respect if you fail to put up a house in your hometown.

Geld dat iemand in het verleden verdiend en goed besteed heeft komt op oude leeftijd t hem terug, en het is dat geld dat de oudere voor zijn gevoel respectabel maakt. Wie ge heeft kan zich immers zo kleden en voeden dat hij er goed uitziet en hij kan medicijn kopen of naar een dokter gaan als hij ziek wordt. Die cruciale noodzaak van geld voor e waardige oude dag werd vooral het scherpst gevoeld door degenen die het geld ontbra Ik had een gesprek met Kwaku Nyame, een man van rond de tachtig die, hoewel l erin geslaagd is een huis te bouwen, nu berooid is. Hij wijt dat vooral aan de droogte bosbranden van 1983 en 1984 waardoor al zijn cacao verloren is gegaan. Ik vroeg hem hij zijn oude dag als een zegen beschouwde. Hij zei dat dat inderdaad het geval was. To ik echter doorging op die 'zegen' en hem (N) vroeg wat dat voor hem inhield, kwamen vooral negatieve kwalificaties:

- N. *Wonyin a ɔyaree titiriw nkutoo*. When you grow old it is mostly sickness that you g
- S. What are some of the *neema pa* (good things) you get from old age? What rea makes it a blessing to be an old person?
- N. If you are old and you have money, there will be no worries for you, you won't hungry, but without money it is a problem.
- S. In what other ways can money make an old person feel younger or become happier?
- N. If I were to have money, I would have gone to the hospital and become stronger l because of lack of money I can't. . . .
- S. What help do you think money can offer you to stay young and happy?
- N. If you are old and you have money, you can put on fine clothes and that will ma you look younger but just look at the condition I am in. Even if there is a nice ck for me, I can't put it on. *Ntoma mpo merentumi mfura*. (ɔpanyin Nyame is bent a walks with a stick.) There are also a lot of problems to worry about due to lack money and these make you look older.
- S. So with money there would be nothing to worry about?
- N. Yes, *anka adwendwen remma* (there would be nothing to worry about).
- S. Can you show us anyone in the town here who still looks young despite his old a because there is nothing for him to worry about?
- N. Yes, Kwabena Dadee is a good example. We are the same age but because of money you don't even notice it when he is sick. But if you don't have money, worr alone can make you sick. *Wo nni sika a adwendwen sei bema wo ayare*.
- S. Apart from money, is there anything else that can make an old person happy?
- N. Poverty can spoil a person (*Ohia see onipa*).
- S. Can't the presence of children, grandchildren and nephews around an old person ma him happy even if he does not have money? For example if they provide him w food and conversation?
- N. Yes, with food and conversation from people around you, you can feel very hap even without money. With your wife and children around you, when you fall sick does not have a serious effect on you (*Se yaree ka wo a entumi wo*). But with mor and no people around you, you also become miserable.

- S. If you had the happiness we have mentioned, would you regret to be an old man?
- N. No, you will never regret to be an old man but without money and without people to care for you and converse with, even the soul in you becomes sick (*Wo kraa mpo wo ho a na eyare*). . . . With money, you can always put on fine things which will make it difficult for people to realise that you are an old man. But when you are poor, you can't even get a cloth to put on and it will make you look very old.

Geld, kortom, is de basis van een comfortabele en gerespecteerde oude dag, en het is de materie waaruit die goede oude dag gemaakt is. Wie geld heeft, wordt gerespecteerd en ontvangt vervolgens weer geld als teken van respect. Geld trekt dus niet alleen bloedverwanten aan maar ook geld.

Het ultieme teken van respect, waar relatief het meeste geld in omgaat, is de begrafenis die voor iemand wordt georganiseerd.⁴ De eer die tijdens een drukbezochte begrafenis wordt betoond aan de overledene bevestigt dat zijn leven een succes was en dat hij in de herinnering van zijn nakomelingen zal voortleven. Hij kan nu aan zijn tweede 'carrière' beginnen, die van voorouder (*Nana*). Maar de lof die de gestorvene postuum krijgt toegezwaaid, keert uiteindelijk terug naar de familie die de ceremonie georganiseerd heeft. De grootsheid van het evenement, de hoge kosten en de vele bezoekers strekken de familie tot eer. Vanuit die overweging is het ook te begrijpen dat men vaak meer geld besteedt aan de begrafenis dan aan het ziekbed van een oud familielid. Ook al is men van mening dat het belangrijker is geld te sturen voor medische zorg, blijkt men het verzoek om financiële hulp 'dwingender' te vinden als er een bijdrage voor een begrafenis wordt gevraagd (Arhinful 2000). Het *publieke* karakter van de begrafenis verklaart dit. Geld dat *gezien* wordt is haast per definitie mooi, of het nu in de vorm van een huis, een kerstcollecte of een publiek feest als een begrafenis is. 'Conspicuous consumption' wordt bewonderd, zelfs door degenen die het bekritisieren. De Ghanese begrafenis is dan ook terecht – zij het met enige overdrijving – met een *potlach* vergeleken (De Witte 2000). Wanneer is er dan sprake van 'slecht geld'?

Slecht geld?

Een spreekwoord, dat tijdens onze gesprekken vaak bediscussieerd werd, luidt: *Yebisa wo fie, yemmissa wo sika* ('We vragen naar je huis, we vragen niet naar je geld'). Iedereen was het eens over de betekenis: geld op zich heeft geen nut en genereert geen respect. Pas wanneer men er iets mee doet gaat het zijn sociale rol spelen. Geld dat verborgen blijft in de zakken van de eigenaar heeft geen betekenis als niemand er weet van heeft. En als de aanwezigheid van zulk verborgen en ongebruikt geld wel bekend wordt, pleit dit juist tegen de goede naam van de eigenaar. Zijn weigering om het geld ten nutte te maken voor het welzijn van anderen, in het bijzonder zijn familie, duidt op zijn slechte karakter en misschien ook op de dubieuze herkomst van het geld.

Zo'n halve eeuw geleden werd een onwaarschijnlijk snel verdiende rijkdom veelal

in verband gebracht met een bepaald soort hekserij, *Nzimabayie*. Met name Kwahua handelaars werden vaak verdacht van deze antisociale magie, die gewoonlijk inhoudt dat degene die de rijkdom vergaarde daarvoor een familielid moest opofferen (cf. F 1960:206 e.v.; Garlick 1971:108-9). *Nzimabayie* ontleende zijn naam aan het Nzimaba-land dat aan de kust bij de grens met Ivoorkust woont.

Debrunner, een Presbyteriaanse zendeling, die in de jaren vijftig verhalen van middeleeuwse scholieren over hekserij verzamelde, citeert van een van zijn informanten het verhaal van een Kwahua handelaar die schatrijk werd, nadat hij zijn zus had opgeofferd. Debrunner (1961:183):

The Kwahua trader visited his home town, and three days later his sister was dead. The charm already begun to work, bringing in unexpected amounts of money with which the trader gave his sister a splendid funeral, and still had enough left to build a large house for himself. At a housewarming party the guests brought him many gifts of money and now the trader is wealthy indeed.

Het citaat toont de ambiguïteit van oneerlijk verkregen rijkdom. Omdat, volgens het verhaal, de Kwahua handelaar zijn geld ostentatief aanwendde om zijn overleden zus een schitterende begrafenis te geven, oogstte hij bewondering en respect, maar de verteller denkt er duidelijk anders over. In andere verhalen, opgetekend door Debrunner, loopt het slecht af met degene die zich heeft ingelaten met *Nzimabayie*.

Dat gebeurt ook in, nu populaire, boekjes, soaps en video's waarin onrechtmatig verworven geld en pacts met de duivel een veel terugkerend thema zijn (Meyer 1998). In deze (melo)drama's wint het goede het bijna altijd. De oude verhalen over *Nzimabayie* en de recentere over 'satanic riches' suggereren een duidelijk onderscheid tussen 'goed' en 'slecht' geld, maar dit zou een te eenvoudige interpretatie zijn van mijn gesprekken met ouderen en de verhalen van Debrunner. Voor een juiste interpretatie moeten we de verhalen en uitspraken in hun vertel situatie zien. Insinueren van onrechtmatig verkregen geld zijn afkomstig van degene die gebrek heeft aan geld met lede ogen aanziet dat anderen wel hebben wat hem ontbeert. Niet hekserij maar hekserijbeschuldiging – of meer waarschijnlijk: -verdachtmaking – is het wapen van de zwakke, althans in Kwahua (Bleek 1975, 1977).

Als geld – vooral het gebrek er aan – zo centraal staat in het denken en spreken van mensen in Kwahua-Tafo, dan is het niet verwonderlijk dat het ook opduikt in afgunstige verdachtmaking. Er is niet een categorie 'goed' en een categorie 'slecht' geld, maar het wordt goed of slecht al naar gelang de situatie en gemoedsgesteldheid van de spreker. Ik ben het eens met Birgit Meyer (1995:249) als ze opmerkt dat niet 'geld' maar 'gebrek eraan' het probleem is. Het verlangen naar een comfortabele oude dag – dat zeggen: naar geld – vertaalt zich soms in een lofzang op de schoonheid en onbegrensde mogelijkheden van geld en soms in bittere beschuldigingen van duivels geld. Meyer zegt het zo:

The Ghanaian stories of satanic riches are part of a popular culture which might be referred to as a 'culture of poverty' in the sense that lack of money informs all human relations and form

cultural expression. Those who tell them find themselves in a different economic situation and in family circumstances which generate dreams of 'big money'. The wealth that is denounced in the story of the satanic riches is at the same time people's great desire (1995:250).

In mijn eigen veldwerk werd deze ambigüiteit van het geld mij met een schok duidelijk, toen iemand mij toevertrouwde dat de alom gerespecteerde *panyin* Kwabena Dadee verdacht werd van hekserij. Hoe was hij anders aan al dat geld gekomen?

Ambivalentie

De uitspraken voor goed en slecht geld duiden op een fundamentele ambivalentie over het verschijnsel geld. Spreekwoorden en populaire gezegdes laten zich uitstekend lenen voor deze ambivalentie. *Sika fre mogya* (geld roept bloed), zoals we al gezien hebben, kan een cynisch verwijt inhouden maar ook een getuigenis van eerlijk verdiend geld. *Sika ye shsho* (geld is een vreemdeling) verwijst naar de onbetrouwbaarheid en onvoorspelbaarheid van geld dat er het ene moment wel, het andere moment niet kan zijn. Hetzelfde geldt voor *sika tu* (geld vliegt – als een vogel). De ambivalentie tegenover geld is op de eerste plaats socio-logisch; het zijn vooral sociale omstandigheden die iemand tot positieve of negatieve uitspraken over geld verleiden. Als we achter dat sociale gordijn kijken, is mijn overtuiging, vinden we een uiterst positieve appreciatie van geld als een van de meest onmisbare ingrediënten van een gelukkig leven. Een middel waarmee men alles kan bewerkstelligen; het kan ziek gezond maken, zwart wit, verkeerd goed, koud warm, krom recht en oud jong (cf. Barber 1995:207). Wie geld 'de wortel van het kwaad' noemt, doet dat uit kinnesinde of frustratie. Geld is mooi en wordt, ondanks zijn schaarsheid, volop gefêteerd in Kwahu-Tafo. Er zijn dan ook andere gezegdes die zich haast niet voor die socio-logische ambivalentie lenen, die gewoon, recht uit de goedheid en schoonheid van het geld loven: *Sika ye barima* ('geld is een jonge man', dat wil zeggen maakt jong en krachtig) en – paradoxaal – *Osikani ne panyin* ('de rijkard is een ouderling') Geld maakt jong en oud, maar beide uitspraken zijn intens positief, want de *panyin* (ouderling) is de geslaagde en gerespecteerde oudere.

In een eerdere publicatie (Van der Geest 1997) heb ik het contrast tussen mijn eigen cultuur en de Ghanese benadrukt in de houding tot het geld. Dat contrast is vooral zichtbaar in de gêne die wij soms voelen ten aanzien van naakt geld en de ongegeneerdheid waarmee geld wordt gegeven en ontvangen in Kwahu-Tafo.

Op een dieper niveau bespeur ik echter een grote overeenkomst en ben ik geneigd de gêne en het ongemak dat onze maatschappij ons voorschrijft op te vatten als een culturele variant van genoemde sociaal bepaalde ambivalentie. Een gedrag dat onze extreme liefde voor het geld enigszins moet versluieren. Bovendien een houding die de rijke zich kan permitteren. Schama was er dichtbij met zijn 'Overvloed en onbehagen'.

Noten

1. *Ɔpanyin* is een aanspreektitel voor een gewoonlijk wat oudere man. De term drukt respect wordt in strikte zin alleen gebruikt voor iemand wiens leven een succesvol is verlopen en 'eerbiedwaardig' is (zie ook van der Geest 1998a).
2. Wat ik hier over mannen schrijf, geldt ook voor vrouwen. Zeker op oudere leeftijd ; vrouwen respect dat zich nauwelijks onderscheidt van wat mannen ten deel valt. Overige in het Twi het persoonlijk voornaamwoord voor zowel mannen als vrouwen.
3. Veel mensen hebben mij geholpen bij het onderzoek. Ik noem hier alleen mijn mede-onder Kwame Fosu, Anthony Obeng Boamah, Samuel Sarkodie, Patrick Atuobi, Yaw Darko / Benjamin Buadi. Verder dank aan Birgit Meyer voor enkele goede ideeën en aan de oude de vele gesprekken, in het bijzonder *Ɔpanyin Dadee*.
4. Voor een beschrijving van de financiële en materiële kanten van een Akan begrafenis ; meer Arhin 1994, Van der Geest 2000 en De Witte 2000.

Literatuur

- Arhin, K.
1994 The economic implications of transformations in Akan funeral rites. *Africa* 64(3)
- Arhinful, D.K.
2000 'We think of them.' *How Ghanaian migrants in Amsterdam assist relatives at home* African Studies Centre.
- Barber, K.
1995 Money, self-realization and the person in Yorùbá texts', In: J. Guyer (ed.), *Money Instability, Values and Social Payments in the Modern History of West African Con.* London: James Currey. Pp. 205–24.
- Bleek, W.
1975 *Marriage, inheritance and witchcraft: A case study of a rural Ghanaian family* Afrika-Studiecentrum.
1977 Hekserij: idioom voor beschuldiging en verdachtmaking. *Amsterdams Sociologisch schrift* 4(1):124–32.
- Bloch, M. & J. Parry (eds.)
1989 *Money and the morality of exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Debrunner, H.
1961 *Witchcraft in Ghana. A study on the belief in destructive witches and its effect on tribes*. Accra: Presbyterian Book Depot.
- Field, M.J.
1960 *Search for security: An ethno-psychiatric study of rural Ghana*. London: Faber & Garlick, P.C.
1971 *African traders and economic development in Ghana*. Oxford: Clarendon Press.
- Geest, S. van der
1997 Money and respect: The changing value of old age in rural Ghana. *Africa* 67(4):
1998a *Ɔpanyin*: The ideal of elder in the Akan culture of Ghana. *Canadian Journal Studies* 32(3):449–93.
1998b *Yebisa wo fie*: Growing old and building a house in the Akan culture of Ghana. *Cross-Cultural Gerontology* 13(4):333–59.
2000 Funerals for the living: Conversations with elderly people in Kwahu, Ghana. *African Review* 43(3) (forthcoming).

- Gutmann, B.
1935 The African standpoint. *Africa* (1):1-19.
- Gyamfuaa-Fofie, A.
1995 *The sad end of a \$ 100 note*. Accra: Beginners Publishers.
- Hyden, G.
1980 *Beyond Ujamaa in Tanzania: Underdevelopment and an uncaptured peasantry*. London: Heinemann.
- Meyer, B.
1995 'Delivered from the powers of darkness': Confessions of satanic riches in Christian Ghana. *Africa* 65(2):236-55.
1998 The power of money: Politics, occult forces, and Pentecostalism in Ghana. *African Studies Review* 41(3):15-37.
- Visser, L.
1985 Voedselproductie als sociaal-cultureel verschijnsel. *Antropologische Verkenningen* 4(2): 186-99.
- Witte, M. de
2000 Long live the dead! Changing funeral celebrations in Asante, Ghana. Master Thesis Cultural Anthropology, University of Amsterdam.